https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.047
УДК 316.42+94(477.25)“1600/1625”

Наталія БІЛОУС
докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
bilousnat@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6036-3204

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ЖИТТЯ В КИЄВІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Мета — висвітлити вагому роль Києва в розвитку просвітництва на українських землях у першій чверті XVII ст., зокрема створення потужного інтелектуального осередку у стінах Печерського монастиря, заснування друкарства, організації нових шкіл. Залучено різні **методи дослідження** в річищі «нової соціальної історії», а також системний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний, історії повсякдення. **Наукова новизна** полягає у висвітленні маловідомих фактів з історії інтелектуального життя в Києві в зазначений період, зокрема організації просвітницького осередку в Печерському монастирі та його персонального складу, акцентовано увагу на організації першої лаврської школи в домогилянський період та на причетності лаврських інтелектуалів до організації братської школи, розвитку друкарства в Києві й видання перших книг. Залучено нові архівні знахідки, що коригують і доповнюють відому інформацію про розвиток просвітництва в регіоні, зокрема, підважують роль Гальшки Гулевичівни в заснуванні київської братської школи. **Основні результати.** Після смерті київського воєводи, князя В.-К. Острозького й занепаду Острозької академії Київ став головним центром розвитку інтелектуального життя в регіоні. Створений у першій чверті XVII ст. архімандритом Єлисеєм Плетенецьким у Печерсько-

Цитування: Білоус Н. Інтелектуальне життя в Києві в першій чверті XVII століття. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 47—66. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.047

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

му монастирі інтелектуальний осередок став свого роду першою генерацією представників «київської вченості», які більшістю мали галицьке походження. Його значення для розвитку освіти й освіченості було величезним: він забезпечив викладачами новоутворені школи, започаткував і розвивав друкарську справу, перетворив Київ на провідний центр духовного й культурного життя регіону, формування української ідентичності.

Ключові слова: *інтелектуальне життя, просвітництво, школи, книгодрукування, Київське братство, Києво-Печерська лавра, архімандрит Єлисей Плетенецький, перша чверть XVII ст.*

У ранньомодерну добу центри інтелектуального життя в європейських містах концентрувалися переважно при університетах, академіях, королівських і магнатських дворах. На українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, такі осередки виникали здебільшого в резиденціях магнатів або при монастирях, які мали можливість матеріально забезпечити діяльність літературно-перекладацьких гуртків і шкіл. Серед магнатів, які найбільше прислужилися розвиткові освіти й друкарства на Волині й Київщині, були князі Острозькі, Радзивіли (волинська гілка), Четвертенські, Корецькі [1, с. 531—538]. Півтора десятиліття такий гурток діяв у Миляновичах — володінні князя Андрія Курбського, який припинив свою діяльність після його смерті в 1583 р. [2, с. 281—285]. У XVI — на початку XVII ст. в містах такі осередки формувалися при братствах — об'єднаннях мирян при церквах, які ставали також центрами національно-релігійного життя, мали право колективного патронату. Так, у Львові діяло Успенське братство, яке утримувало церкву Успіння, монастир св. Онуфрія, школу, друкарню, шпиталь. Наприкінці XVI ст. там же діяв інтелектуальний осередок, у роботі якого активну участь брали відомі діячі освіти й друкарства Лаврентій і Стефан Зизанії, Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Ставровецький [3, с. 549—559; 4, с. 106—118]. До православного львівського братства вписувалися міщани й шляхтичі не тільки руського походження, а й волоського і грецького. Його почесними членами стали козацький гетьман Петро Сагайдачний, Іван (Йов) Борецький, які прислужились і Київському братству. Після відмови прийняти унію в 1596 р. львівські братчики зазнавали утисків від римо-католиків, що ускладнювало їхню культурно-релігійну й освітню діяльність.

Найбільш вагомим науково-освітнім центром на Волині в ті часи був Острог. У 1576 р. київський воєвода, князь Василь-Костянтин Острозький заснував там колегіум, у якому, крім низки традиційних точних і гуманітарних дисциплін, викладали латинську, грецьку та церковнослов'янську граматику. Зразком для нього стали приватні католицькі й протестантські осередки Речі Посполитої та закордонні університети. Князь запросив до Острога досвідченого друкаря Івана Федорова для організації друкарства й заснував інтелектуальний осередок, до якого входили такі відомі діячі як Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет (Мартин Броневський), Емануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукаріс, Никифор Парасхес Кантакузен, Клірик Острозький, Зизаній Тустановський, Дем'ян Наливайко. Головною метою діяльності цього осередку вчених була підготовка першого повного видання Біблії церковнослов'янською мовою, яка побачила світ у 1581 р. й була надрукована великим тиражем — близько двох тисяч

примірників, що на той час було безпрецедентним. Загалом в острозькій друкарні за 1578—1612 рр. було надруковано 28 видань [5, с. 309]. На початку 1600-х рр. тут був один із найбільших центрів грецистики Речі Посполитої. Тоді ж старий князь фундував у Дермані новий інтелектуально-видавничий центр, який діяв до 1605 р., але після його смерті в 1608 р. ці осередки поступово занепали [2, с. 80, 103, 411—417; 6, с. 21—26].

У Вільно творилася руська релігійна культура, яка мала багато вимірів, тут працювали видатні книгодрукарі — Франциск Скорина, Петро Мстиславець, діяла друкарня Мамоничів, братські друкарні православних — святотроїцька й святодухівська. Розвиток руської релігійної книжності та сакральної культури Вільна був пов'язаний з такими діячами як Кирило Лукаріс, Стефан і Лаврентій Зизанії, Леонтій Карпович, Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій, Йосиф Вельямин Рутський, які пізніше, у першій чверті XVII ст., працювали в Острозі, Львові й Києві. За підрахунками Леоніда Тимошенка, у Вільно протягом XVI — першої третини XVII ст. було видано 128 пам'яток руської релігійної культури [7, с. 574]. Віленці співпрацювали з львівським і київським релігійними осередками у книговидавничій сфері. Варто зауважити, що подібні православні інтелектуальні осередки в інших містах Великого князівства Литовського, зокрема в Могилеві, Орші, Полоцьку та ін., виникли значно пізніше — у 1630—1640-х рр. [8, с. 170—182]. Усі вони підтримували зв'язки з Києво-Печерським монастирем, де від початку XVII ст. формувався такий осередок.

Поштовхом до створення нових православних освітніх центрів стало утворення Унійної церкви після Берестейського собору 1596 р., постання мережі єзуїтських шкіл і як наслідок — намагання православних протистояти поширенню унії та впливу єзуїтів. Варто також зазначити, що більшість діячів з православних інтелектуальних осередків здобували освіту безплатно в католицьких навчальних закладах — у Кракові, Львові, Замості, Любліні, Вільні. Вони наново аналізували й переосмислювали здобуті там знання, ідеї, концепції та створювали новий інтелектуальний продукт з урахуванням місцевих візантійських культурних традицій, що знайшло відображення в полемічній літературі, передмовах до видань релігійного характеру, трактатах, поезії [8, с. 177].

Тематика, пов'язана з історією просвітництва на українських землях у річпосполитський період, не є новою для української історіографії. Найбільше уваги історики приділяли розвиткові інтелектуальних осередків в Острозі й Львові. Відомі дореволюційні історики церкви С. Голубєв і Ф. Тітов у своїх працях згадували про інтелектуальний гурток у стінах Печерського монастиря, чималу увагу вони приділили культурно-просвітницькій діяльності архімандрита Є. Плетенецького, але трактували всі події в дусі російської імперської історіографії, особливо щодо загострення конфліктів між уніатами й православними [9, с. 214—216, 265—282, 386—398; 10, с. 63—146]. Окремим діячам київського інтелектуального осередку першої чверті XVII ст. присвятили статті енциклопедичного характеру Я. Ісаєвич, І. Мицько, П. Кралюк, О. Дзюба, С. Кагамлик, а також З. Хижняк і В. Німчук, які зібрали й узагальнили всю відому джерельну інформацію у виданні «Києво-Мо-

гилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.» (2001). Достатньо уваги історики присвятили освітній діяльності митрополита Петра Могили, створенню ним школи в лаврі в 1630 р., яка внаслідок об'єднання з братською поклала початок Києво-Могилянській академії. Натомість невідомим залишається факт заснування першої школи в лаврі архімандритом Єлисеєм Плетенецьким і значно перебільшеною є роль шляхтянки Гальшки Гулевичівни в заснуванні київської братської школи.

Метою статті є висвітлення вагомої ролі Києва в розвитку просвітництва на українських землях у першій чверті XVII ст., зокрема створення потужного інтелектуального осередку у стінах Печерського монастиря, його персональний склад, заснування друкарства, організацію шкіл у домогилянський період.

Попри протистояння з уніатами, на початку XVII ст. в Києві склалися найбільш сприятливі умови для функціонування православних інституцій, розвитку освіти й науки. Варто зауважити, що у православних тут не було конкурентів — протестантських, домініканських і єзуїтських шкіл, які створили мережу своїх освітніх закладів по всій країні. Інтелектуальне життя зосереджувалося передусім у найбільшій православній святині — Печерському монастирі й було пов'язано з ім'ям архімандрита Єлисея Плетенецького, який провадив широку культурно-релігійну й освітню діяльність [11, с. 31—34]. Йому вдалося згуртувати довкола себе достатньо відомих на той час православних релігійних і освітніх діячів, більшість з яких походили з Руського воєводства. Львівське коріння і навчання у школі при Успенському ставропігійному братстві самого Плетенецького сприяло налагодженню тісних зв'язків з різними діячами української культури, які були пов'язані зі Львовом і з братством зокрема, перенесенню взірців львівської братської школи в лаврську. На його прохання переїхати до Києва відгукнулися відомі діячі, які співпрацювали з Львівським Успенським братством, Острозькою академією, Стрятинською друкарнею.

Діячі лаврського інтелектуального осередку

Загальне число цих діячів в першій чверті XVII ст. становило близько 20 осіб. До лаврського інтелектуального осередку в ті часи належали: богослов, протопоп Лаврентій Зизаній, автор твору «Граматика словєнская», богослов і проповідник Захарія Копистенський, енциклопедист і лексикограф, ієромонах Памва Берында та його брат Стефан, церковний і освітній діяч Мелетій Смотрицький, проповідник і письменник Леонтій Карпович, публіцист і майбутній ректор Київської братської школи Касіян Сакович, поет, перекладач і друкар Тарасій Земка, поет Олександр Митура, Йов Борецький, який згодом став першим ректором Київської братської школи, перекладач з грецької Гаврило Дорофійович, який викладав грецьку мову у Львівській братській школі, згодом у лаврській, монах Йосип Кирилович, Філофей Кизиревич, Теодор Скуминович та ін. Коло їхньої ерудиції та зацікавлень було досить широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, антична і ренесансна західноєвропейська література, літературний переклад [9, с. 271—274]. Деяких з них називали ще дидаскалами, тобто викладачами. Кілька осіб працювали у друкарні, серед них: Тимофій Вербицький (1620—1623), Анд-

рій Миколайович, Андрій Наумович і Тимофій Петрович. Усі вони впродовж тривалого часу працювали над підготовкою і друком різних видань богословського, літургійного та навчального характеру, необхідних для підняття освітнього рівня православного духовенства та мирян. Зі слів Копистенського, «ці особи були згромаджені Плетенецьким у святому місці, на цьому місці утримувані і як духовним, так у достатку і тілесним вихованням пестувані і зігріті» [1]. Тобто цей інтелектуальний осередок утримувався коштом Печерського монастиря, який був найзаможнішим серед інших православних святинь (відомо, що на той час він був власником півсотні сіл і чотирьох містечок).

Найбільш вагомою особою після архімандрита Плетенецького був Копистенський, чернече ім'я Захарія, псевдонім Азарія (нар. бл. 1580 р. в с. Копистно Перемишльської землі Руського воєводства, помер 21 березня 1627 р.). Освіту він здобув у Львівській братській школі, а по закінченню навчання здійснив освітню подорож Європою. Був одним із найосвіченіших серед своїх сучасників, володів грецькою, польською, латинською мовами. Прибув до Києва на запрошення архімандрита Печерської лаври й разом з ним формував гурток учених і видавців, які вели науково-літературну, культурну та просвітницьку роботу. В 1620 р. був одним із трьох найімовірніших претендентів на посаду київського митрополита, якого мав висвятити єрусалимський патріарх Феофан III, але, як відомо, ним став Йов Борецький, який користувався більшою підтримкою з боку козацьких кіл, київської шляхти й міщан. Ще за життя Плетенецький призначив Копистенського своїм наступником і після його смерті в 1624 р. лаврські ченці обрали архімандритом Копистенського. Він був одним із найбільших інтелектуалів київського вченого осередку. У його розпорядженні вже на початку XVII ст. була виняткова бібліотека історичних творів: книги Євсевія Кесарійського, Йосифа Флавія, Іоана Зонари, Никифора Каліста Ксанфопула, Бартоломео Платіни, Олександра Гваньїні, Мартіна Кромера, Цезаря Баронія тощо. Він використовував також твори богословів і теологів доби Середньовіччя, Відродження та бароко, етнографічні та географічні описи Речі Посполитої європейськими дослідниками, не ігнорував протестантські катехизиси та богослужбові книги [12, с. 122]. Копистенський є автором відомого твору «Палінодія, або книга оборони», яка була відповіддю на трактат «Оборона унії» Лева Кревзи — діяча Унійної церкви. Щоправда, цей твір не був надрукований за його життя, а поширювався тільки в рукописних списках і був опублікований аж у 1876 р.

Помітний слід у діяльності лаврського освітнього осередку залишив Памво Беринда. Він народився між 1555 і 1560 рр. в містечку Єзупіль на Галичині, невідомо де здобув освіту, але був блискучим знавцем церковнослов'янської, грецької та ла-

[1] Казаньє на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и прєвєлєбного ѡтца, кир Єлісєа в ієросхимонасєхъ Євфиміа Плєтєнєцкогѡ, архімандріта монастыра Пєчєрского Кієвского, прєставлєнногѡ в року 1624 Захарія Копистенський. Казаньє на честномъ погрєбѣ, в октѡбру дня 29 прєз ієромонаха Захарію Копистєнского, тогды нарєченного, а тєпєръ млстію бжією архімандріта тогожъ монастыра Пєчєрскогѡ кіевского творєноє и проповѣданоє. В той жє св. Лаврѣ монаст. Пєчєр[ского] К[іевского] лѣта… 1624 (див. сайт Російської державної бібліотеки, м. Москва).

тинської мов. Розпочав свою діяльність як друкар і гравер у Стрятинській та Крилоській друкарнях, заснованих єпископом Галицько-Львівським Г. Балабаном, де за його участі було видано «Служебник» (1604), «Требник» (1606), «Євангеліє учительне» (1606). Переїхав до перемишльського єпископа Михайла Копистенського. В 1613 р. очолив Львівську братську друкарню, де видав книгу «Іоанна Златоустого о священстві» (1614) та власні вірші «На Рождество Христа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа для утіхи православним християнам» (1616) з присвятою львівському єпископу Є. Тисаровському. Їх декламували учні братської школи як коляду владиці. Є. Плетенецький запросив його до Києва для організації книговидавничої справи. Незабаром разом із сином Лукашем і братом Стефаном він переїхав до Києва. Беринда виправляв і звіряв з грецькими виданнями тексти вперше виданих церковнослов'янською мовою «Бесід Іоанна Златоустого», брав участь у підготовці інших видань. Він є автором передмов, присвят, післямов до різних видань, йому належать кілька гравюр, вміщених у виданнях Стрятинської та Лаврської друкарень. У 1627 р. опублікував словник «Лексіконъ славенороссκій» (сім тисяч слів), над яким працював протягом 30 років. Був похованій у Києво-Печерській лаврі в 1632 р.

Іншим найбільш відомим діячем лаврського осередку був Лаврентій Зизаній Тустановський (народився в 1560-х рр., імовірно, у с. Тустань [2]). Він викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 р. — у Львівській, у 1592—1596 рр. — у Берестейській, у 1596—1597 рр. — у Віленській братських школах. У 1620 р. на запрошення Є. Плетенецького він переїхав до Києва, де брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю. Найголовніші його праці: «Наука ку читаню и розумѣню писма словенскаго...», «Лексис, Сирѣчь реченїя, Въкратъцѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы», «Грамматіка словенска» (обидві надруковані в 1596 р. у Вільно). У 1627 р. він уклав староукраїнською мовою «Катехизис» — полемічний трактат з критикою засад протестантизму й католицизму.

Помітний слід у розвитку інтелектуального життя Києва залишив Касіян Сакович (світське ім'я Калліст, нар. бл. 1578 р. у с. Потеличі в Белзькій землі, неподалік Рави-Руської, у родині православного священника). Сакович здобув добру освіту — навчався в Замойській академії та Краківському університеті. Був домашнім вчителем, навчав Адама Киселя (київський воєвода в 1649—1653 рр.), мав посаду дяка в Перемишлі. Приїхав до Києва на запрошення архімандрита Плетенецького і брав участь у підготовці лаврських видань. У 1620 р. прийняв чернецтво під іменем Касіяна й обійняв посаду ректора братської школи в Києві. Після смерті Плетенецького в 1624 р. він переїхав до Любліна, був проповідником церкви місцевого православного братства, однак у 1625 р. перейшов на унію, потім на латинський обряд.

Отже, архімандриту Плетенецькому вдалося залучити до роботи в лаврському інтелектуальному осередку відомих діячів з Вільна, Острога, Львова.

[2] Нині село в Галицькому районі Івано-Франківської області.

Організація перших шкіл у Києві

Перша школа в Печерському монастирі виникла за часів архімандритства Єлисея Плетенецького й завдяки його зусиллям. Проте в історіографії утвердилася думка, що вона з'явилася завдяки Петру Могилі в 1630 р., а потім, об'єднавшись з братською школою на Подолі у 1631 р., вони утворили Могилянський колегіум, який відіграв провідну роль у розвитку системи вищої освіти на українських землях у напрямку поєднання православної і католицької традицій з деякими досягненнями ренесансної та барокової освітньої думки [13, с. 564—574; 14, с. 373]. Відомо, що Петро Могила прийшов у монастир у молодому віці на вже підготовлений його попередниками ґрунт і продовжив ті реформи, які започаткував Єлисей Плетенецький. Про це красномовно й переконливо зазначив, зокрема, Захарія Копистенський у роковини пам'яті архімандрита в 1625 р.: «Ово згола такъ ся тому свтому заслужил мѣсцу, ижъ што ся колвекъ по немъ за помочю Бжою в томъ Прчстои Бцы монастыру дѣетъ и дѣяти будет, всє на єго основѣ, на его фундаментѣ на его будовли починатися будовати и кончити будет» [3]. Очевидно, що на сучасників ці слова Копистенського справляли враження і ні в кого з його оточення не викликало сумнівів, що саме так і було. Прославляючи заслуги й діяння померлого архімандрита, Копистенський згадав і про лаврську школу, точніше про різні школи, які фундував його попередник, підкресливши його організаторські здібності: «Поминаймо оучоных людей прибежище, науки любячихъ промотора и школъ на розныхъ мѣсцах зычливого фундатора ...» [4]. Як бачимо, сучасник приписує архімандриту заснування більше ніж однієї школи на різних місцях. Тож можна припустити, що о. Плетенецький також був причетний до організації братської школи на Подолі в Києві. І це логічно, з огляду на те, що він сам колись навчався у львівській братській школі і як колишній братчик зміг ті традиції перенести в київські школи.

В іншій проповіді Копистенський вказує навіть на характер і обсяги викладання в започаткованих ним школах: «Науки нам так познаня розных діалектов, як і вырозумєня писма Божого жичил і о дідаскалы іскусныи старался, венцъ и іероклириков, то єст проповѣдниковъ слова божого церковныхъ приспособлялъ, задєржовал, выхованє их стану и повинности пристойноє и доволноє давалъ, и самъ любовнє их слухаючи нєохочим слухачом до чулости был поводомъ и прикладом» [5]. Тобто архімандрит радив вивчати різні мови, розуміти Святе Письмо й добирав до того добрих дидаскалів, які викладали не тільки в лаврській школі, а ще й у заснованій 1615 р. братській на Подолі.

---

[3] Оміліа албо Казанье на роковую памят в Бозѣ вєлєбногѡ Блжєнной памяти ѡтца Єлисєя а в іеросхимонасєх Євфиміа Плєтєнєцкогѡ архімандрита пєчєрского кіевского прєз вєлєбного и всєчєстного ѡтца кир Захарію Копыстєнского... 1625. Арк. Н (С. 50). Оригінал: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України. Відділ стародруків. № Кир 801(1-4).

[4] Там само. С. 49. Арк. МѲ (С. 49).

[5] Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и прєвєлєбного ѡтца, кир Єлісєа... Арк. ЛА, ЛВ.

Заснування школи в Печерському монастирі у той час можна певною мірою вважати закономірним явищем. Після смерті в 1608 р. київського воєводи, князя В.-К. Острозького поступово припинили свою діяльність Острозька академія і друкарня. Єлисею Плетенецькому вдалося вмовити деяких діячів Острозької академії та Львівського Успенського братства переїхати до Києва і тут продовжити свою освітню діяльність. Видається, що він недарма згромаджував у цій найбільшій православній святині відомих тогочасних інтелектуалів. Усі перелічені вище обставини вказують на те, що архімандрит замислював створити тут за прикладом свого колишнього патрона — князя В.-К. Острозького — подібний освітньо-просвітницький центр зі школою та друкарнею. Очевидно, що лаврська школа могла відігравати роль підготовчої ланки для майбутніх священнослужителів, проповідників, викладачів, які продовжували просвітницьку місію в межах Київської митрополії.

Питання, коли саме виникла перша лаврська школа, — дискусійне, це могло статися водночас із заснуванням братської школи на Подолі (тим паче це збіглося з початком роботи лаврської друкарні) або раніше. На сам факт відкриття школи в лаврі за часів Плетенецького та його причетність до заснування братської школи на Подолі вказував відомий дослідник історії церкви С.Т. Голубєв, аналізуючи його діяльність, створеного ним у лаврі інтелектуального гуртка та друкованої продукції [9, с. 294]. На жаль, актової документації про діяльність першої лаврської школи не збереглося. Але не забуваймо, що весь лаврський архів згорів у ніч на 22 квітня 1718 р. Так само в розпорядження істориків не потрапили оригінальні документи щодо заснування братської школи на Подолі в 1615 р. Текст дарчої фундаторки цієї школи Гальшки Гулевичівни, дружини мозирського маршалка Стефана Лозки, деякі історики слушно розглядали як фальсифікат або конструкт XVIII ст., що зберігся в копії XIX ст. [15, с. 20—30; 16, с. 6—24; 17, с. 18—43]. Видається, подільські пожежі міського архіву 1651, 1718, 1811 рр. та Могилянської академії 1780 р. не залишили нам шансів ані підтвердити цей факт дарування, ані спростувати його. Однак, варто зауважити, що власність мозирського маршалка Лозки та його дружини поблизу Братського монастиря на початок XVII ст. не фіксується у джерелах, що підважує сам факт існування цієї дарчої та причетність Гальшки Гулевичівни до заснування братської школи[6].

Натомість одним із реальних творців братської школи на Києво-Подолі (крім славнозвісного козацького гетьмана Сагайдачного) можна вважати Борецького

[6] Стефан Лозка був власником маєтності Рожів на Київщині, яку після його смерті в 1608 р. успадкувала його дружина. Виписи з київських міських книг дозволяють приблизно локалізувати на Подолі деякі шляхетські двори [18, с. 238—245]. На Києво-Подолі біля ратуші (а не Братського монастиря!) на початку XVII ст. жила родина Івана Лозки, а не Стефана. Зокрема, відомо, що згідно з листом Сигізмунда III від 17 грудня 1603 р. київський земський писар Іван Лозка набув два двори в Києві: перший — біля ратуші, другий — біля костелу св. Яцька, «зо всеми грунтами до них належачими по смерти мещанина киевского Филона Душечки, безпотомнє зошлого» (Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 389. Оп. 1. Д. 204. Л. 9 об. — 10). Отже, автори тексту «дарчої Гальшки Гулевичівни» маніпулювали джерельними даними.

Івана Матвійовича, діяльність якого засвідчує певне коло оригінальних джерел. Він народився в с. Бірче[7], походив з дрібної шляхетської родини, навчався у Львівський братській школі, а по закінченню — у Краківському університеті, де здобув вищу освіту. З 1604 р. викладав латинську та грецьку мови у Львівській братській школі, а в 1605 р. став її ректором. Незабаром Борецький, як і більшість православних інтелектуалів Львова, переселився до Києва. Протягом 1610—1617 рр. він був священником Воскресенської церкви на Подолі, де заснував парафіяльну школу. Для цього він купив за 500 польських золотих у магістратського міщанина Андрія Цехи-Черкашеніна будинок, розташований на Подолі поблизу його власного подвір'я[8]. З відкриттям Київської братської школи Борецький став її першим ректором (1615—1618), де викладав латинську, грецьку мови та філософію. Як церковний і освітній діяч, підтримував тісні стосунки з архімандритом Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким [19, с. 30—31].

У грудні 1619 р. Іван Борецький і його дружина Никифора Федорівна Чеховичівна прийняли чернечий постриг. Колишній ректор братської школи став ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прийняв чернече ім'я Йов, а в 1620 р. був висвячений єрусалимським патріархом Феофаном III на київського митрополита. Борецькому належить метафора «про богоспасаємий град Київ як другий Єрусалим», яка почала функціонувати після його окружного послання (15 грудня 1621 р.): «До богоспасаємого места Києва, второго руского Иерусалима принаймней в духовних пилних потребах, минаючи унитскую безбожную яму, єсли мило спасеніє». Протягом 1620—1624 рр. Борецький скуповував нерухомість на Подолі, що межувала з його власною. Так, 2 грудня 1620 р. міщанка Аннуша Карпівна Козеївна, будучи бездітною, «з милости и побожности своєє ку отцу своєму духовному, для збавєня души своєє дала и даровала» ігумену Михайлівського Золотоверхого монастиря Борецькому свій будинок із плацом, городом і садом[9]. Її двір був розташований на вулиці Великій, неподалік від Воскресенської церкви, міської башти та подвір'я самого Борецького. 31 липня 1624 р. міщанин Прокіп-Богдан Козеєнко продав йому за 80 кіп гр. лит. свій будинок, що дістався йому у спадок від тітки Анни Козеївни[10]. У своєму міському будинку Борецький згодом заснував друкарню під керівництвом відомого книгодрукаря Спиридона Соболя, яка в 1628—1629 рр. випустила низку видань [20, с. 419]. Згодом Братський монастир став власником усього цього земельного комплексу.

Хто фінансував тоді школи? У передмові до «Служебника» (1620) Плетенецький згадує про «благочестивих ктиторов лаври Печерської київської», яким він був вдячний, не називаючи при цьому конкретних імен. У братської школи також було чимало ктиторів, благодійників серед київської православної шляхти й заможних міщан. Як відомо, до Київського братства вписалися гетьман Петро

[7] Нині село в Городоцькому районі Львівської області.

[8] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Од. зб. 6873.

[9] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 169. Оп. 5. Спр. 92.

[10] Там само. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 123.

Сагайдачний з усім Військом Запорозьким, зробивши чималу пожертву на його користь, що зафіксував Касіян Сакович у панегірику на честь козацького гетьмана в 1622 р. За кілька днів до своєї смерті гетьман написав тестамент, де записав значну пожертву на Київське братство й школу (точна сума невідома), і ще окремо 1500 злотих на львівську братську школу. Оригінальні документи з Центрального державного історичного архіву України в м. Львів (далі — ЦДІАЛ України) розкривають деякі деталі про ці події. Один з них (датується 24 червня 1624 р.) від екзекуторів тестаменту гетьмана Сагайдачного — київського митрополита Йова Борецького й козацького гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, які у стінах Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві написали лист львівським братчикам про те, що гетьман заповів передати їм на потреби школи 1500 злотих: «[...] въ духовницы ѡстатнимъ тєстамєнтомъ запєчатовалъ и спорядити вєлѣлъ, шафарми и вѣрными дыспозиторми тисячєй полторы золотыхъ, которыхъ ѡнъ на школу братъства Львовского, на науку и на цвичєнє дѣтокъ християнскихъ, пры цркви Успєнія Прсвтыя Б[огороди]ца, на выхованъє бакаларовъ учоныхъ лєкговалъ и вѣчными лѣты на пожитокъ ихъ ѡфѣровалъ [...] абы з тых полторы тисєчи золотих на каждый рок на выхованъє учоного майстра в грєчєском языку бѣглого цркви бжой и дѣткамъ християнскимъ народу росийскому потрєбного золотых полтораста пожитку приростати могло, и то нигдє инъдєй тылко на науку оборочано было». Цю суму вони передали через уповноважених представників Львівського братства — міщан Григорія Русиновича Романовича та Павла Михайловича. Документ підписали й завірили своїми печатками митрополит київський Йов Борецький, гетьман Оліфер Остапович Голуб, а також писар Лаврентій Пашковський [11]. Невдовзі львівські братчики надали підтвердження про отримання цієї суми: «[...] на школу албо рачєй на дыдаскаловъ зачим бы в школѣ нашой братской всє годнє нєпрєрванє наука трвати мѣла и могла вѣчными и потомными часы» [12].

«На школний дом в мєстє» в 1616 р. згідно з тестаментом заповів 10 кіп гр. лит. один із найзаможніших жителів міста — Василь Ходика-Креницький [13] (колишній міщанин, а на час укладання заповіту — нобілітований шляхтич, скарбний землі Київської, власник комплексу дворів біля Воскресенської церкви й Братського монастиря [21, с. 134]). Хоча достеменно невідомо, на яку саме школу «в месте Києвском» заповідач відписав свої кошти, це, найімовірніше, могла бути щойно заснована братська школа, бо згадується «школний дом» як окрема будівля. Але це могла бути й школа при соборній церкві Успіння Богородиці Пирогощі, яка діяла задовго до появи братської школи, або ж школа при Воскресенській церкві, біля якої тестатор мав нерухомість.

Загалом функціонування шкіл при парафіяльних храмах, де місцеві жителі могли здобувати початкову освіту, — характерне явище для міст Речі Посполитої. Варто зауважити, що міщанське населення магдебурзького Києва, тобто

[11] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 486. Оригінал.
[12] Там само. Спр. 490. Арк. 1 (незасвідчена копія 1622 р. без точної дати).
[13] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Д. 646. Л. 3. Оригінал. Опубл.: [21, с. 137].

Києво-Подолу, складалося переважно з купців, торговців, крамарів, які з огляду на рід своїх занять мусили мати принаймні початковий освітній рівень — певні знання арифметики й граматики. Тож мешканці Києво-Подолу початкову освіту могли отримувати в місцевих парафіяльних школах, далі продовжувати навчання в Острозькій академії (1576—1636), Замойській академії (заснована у 1594 р.), а з появою в Києві 1615 р. братської школи — поглиблювати свої знання в новому, прогресивнішому освітньому закладі, де до викладання були залучені діячі інтелектуального осередку Печерського монастиря.

Перший ректор Київської братської школи Іван (Йов) Борецький брав участь у підготовці лаврських видань, але друкарня монастиря на той час ще не могла забезпечити потреби шкіл у підручниках. На поміч прийшли львівські братчики, які надрукували певну кількість підручників (греко-слов'янських граматик), про що свідчить боргова розписка (рекогниція) Івана Борецького, яку він залишив у Львові 30 червня 1617 р. на суму 20 золотих польських: «[...] ижємъ зосталъ винєнъ паном братіям братства цєрковного Стоє Прєчистоє мєщаномъ лвовскимъ золотых полских двадцат, то єст за книжки грамматики грєцкиє друку лвовского, которыє ям маю ωтдати их млстєм яко наипрудшєй прийти до них могу, а прєд ся час пєвный в року 1618 на ярмарок ярославський [...]» [14]. Львівська друкарня тоді, очевидно, також забезпечувала підручниками жителів Великого князівства Литовського, про що свідчить лист мінського воєводи Богдана Сапєги з Вільна (11 жовтня 1591 р.) до Львівського братства з подякою від імені Віленського братства за надіслані два примірники граматики («двє книжки грамматики»), а також з проханням «послати» до них вчителя зі слов'янської та грецької граматики: «[...] и за то пилнє прошу жєбы в.м. до тоє науки граматычноє писма кгрєцкого и слованского дєлателя искусна, то єст дидаскала чоловєка доброго в том умєєнтного нам взычит и водлуг обєтницы послати рачили [...]» [15]. 22 жовтня того ж року новогрудський воєвода, староста городенський Федір Скумин написав листа львівським братчикам з подякою за надання «граматики» та проханням надати вчителя-дидаскала Віленському братству, до якого вписалася місцева шляхта. І ще один приклад, який свідчить про активну взаємодію львівського й віленського братств: 20 листопада 1622 р. віленський братчик Василь Тваровський залишив розписку зі своїм автографом і відбитком сигнету про позику у старости Львівського братства Андрія Стрелецького грецької «Тріоді». Ці поодинокі та інші приклади вказують на те, що попри відстань існувала тісна взаємодія між братствами — віленським, львівським, київським.

[14] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 469. Арк. 1 (оригінал); [9, Приложение, с. 217].
[15] ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1 (оригінал).

Закладення лаврської друкарні і папірні

Важливою суспільною подією в історії Києва початку XVII ст. було відкриття друкарні в Печерському монастирі. Лаврські ченці в передмові до однієї з перших книг, виданих у цій друкарні — «Анфологіон» — навіть зауважили, що це була головна заслуга архімандрита Плетенецького. З цією метою він особисто за срібло купив у спадкоємців Федора Юрійовича Балабана (небожа львівського єпископа Гедеона Балабана) у м. Стрятин [16] друкарню і переніс її до Печерського монастиря. Стрятинська друкарня посідає важливе місце у процесі книгодрукування на українських землях. За короткий термін її роботи було видано «Служебник» (1604) і «Требник» (1606). Осередок припинив своє існування через смерть власників — Федора в 1606 р. й Гедеона Балабанів у 1607 р. Одним із діячів цієї друкарні був Памво Беринда, про що він сам згадав у передмові до видання «Лексикон славеноросский» у 1627 р., зробивши присвяту синам і дружині Федора Балабана, а також львівському єпископові Гедеону Балабану [21, с. 411—412]. Устаткування цієї друкарні архімандрит Єлисей Плетенецький перевіз у Печерську лавру, де його використовували протягом багатьох років. Ця подія знайшла відображення в панегірику на честь фундатора друкарні «Візерунок цнот» авторства Олександра Митури. В одному з його віршів йдеться про те, що Плетенецький воскресив друкарню, «припалую пилом» після смерті Федора Балабана (1606 р.):

Фундованє друкарнѣ
И тоєй тєжъ цноты молчать нє годится,
Хто бы противъ того был, глупым подобится,
Котѡрыє бы намнѣй ѡ тоє нє дбают,
Жє мудрыє под лаву славу ихъ вкидають.
Ты якъ вєлцє потєнжный в оучинку горливом
Вєдєш (яко мовят) рєч и в дѣлѣ святобливом.
Богъ повскрєсилъ друкарню припалую пыломъ
Балабана, цнѡтъ вєлких, рєчю и тєж дѣлом.
Онъ за благословєнством Ѡтца намъ святого,
Удалъся до рємєсла (могу рєчи) цного.
Ты зась яко милостный Цркви збыт рєвнивый,
Хотѣлъ и допялєсь то яко нєлѣнивый.
По зєстью єго з свѣта, друкарню вскрєсити,
И прєз выдваньє книг цркъвъ оукрасити,
Кгдыжъ ся Црковъ Бжаа прєз ню помножаєт
И в дѡгматєх ѡтцєвских сличнє проквитаєт.
Нєхай жє ти стократнє Богъ то нагородитъ
А щастьє противноє нєх нѣ в чомъ нє шкодит.

Для забезпечення друкарні папером за наказом архімандрита в лаврському містечку Радомишль (між 1612 і 1615 р.) звели папірню — першу в Центральній

[16] Нині с. Стратин Рогатинського району Івано-Франківської області.

Україні паперову фабрику. Виготовлений тут за життя Плетенецького папір маркували водяним знаком у вигляді його особистого герба. Вважається, що папір з цієї фабрики не вирізнявся особливою якістю: він був темним, коричневого відтінку, але міцним. Наталія Бондар, дослідивши філіграні лаврських стародруків, дійшла висновку, що лаврська папірня в Радомишлі в цей період не забезпечувала потреби друкарні й для книговидання використовували привезений папір, здебільшого з Кракова [23, с. 358—365].

Перші лаврські стародруки (1616—1624)

30 грудня 1616 р. вийшла перша друкована книга, видана в лаврі — «Часослов» (1616), або молитвослов — це збірка молитов для щоденних церковних богослужінь. Передмови до книги писали сам архімандрит Єлисей та очільник друкарні Захарія Копистенський. Це була головна книга для священнослужителів, а ще «Часослов» використовували як підручник для потреб школи [24, с. 117]. Крім текстів із Біблії та Псалтиря, він містив історичні свідчення про Антонія і Феодосія Печерських, хрещення Русі князем Володимиром. Автори передмови наголошують на месіанській ролі Церкви-матері, закликаючи православних дотримуватися догматів Константинопольської церкви, на особливій ролі апостола Андрія Первозванного в заснуванні Києва. Підкреслено й ставропігійний статус Печерського монастиря: «[...] сего чюдотворнаа монастира Пєчєрскаго Богохранимаа Лавра съ всѣми своими насєлники, по чину Ставропигіа Патріаршєго от дрєвних подлєжитъ, и повинуєтся». В її оформленні дуже чітко відстежується зв'язок української культури із загальними європейськими тенденціями. Автор гравюр — Памво Беринда — зробив заставки світського характеру у стилі Ренесансу з використанням зображень сирен, грифів, амурів, а ініціали прикрасив зображеннями міфічних птахів і тварин, рослинними орнаментами. Примірник «Часослова», як і багато інших українських пам'яток того часу, зберігається у фондах Російської державної бібліотеки в Москві, у Києві немає жодного.

У 1618 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов присвячений архімандриту панегірик Олександра Митури «Вѣзєрунокъ цнотъ прєвєлєбного в Бозѣ єго милости, гсдна ѡтца Єлисєя Плєтєнєцкого...» [17]. Дослідники відзначали високий рівень освіченості Митури й авторитетність серед діячів лаврського кола, які доручили саме йому писати цей панегірик [26]. Спираючись на античні засади риторики, він вихваляє чесноти Єлисея Плетенецького, прославляє його герб. А далі йдуть його короткі характеристики: «статечность у вірі», «праця и старанє о релѣгии старожитной», «фундованє монастирей і церкви», де зокрема згадується про розбудову храмів у Радомишлі й Городку на Волині, жіночого

[17] Повна назва: «Вѣзєрунокъ цнотъ прєвєлєбного в Бозѣ єго милости, гсдна ѡтца Єлисєя Плєтєнєцкого, архімандрита кієвского, монастыря Печарского и проч. Друковано у Стой Вєликой Лаврѣ Києвопечарской. Року 1618». Факсиміле твору див.: [25, с. 260—267].

монастиря, «фундоване друкарні». Завершує вірш підсумкова «промова» й різдвяна колядка, яка була своєрідним подарунком своєму патронові на свято Різдва Христового.

У 1619 р. з'явився «Анфологіон» («Мінея святкова й загальна») — збірник текстів святкових служб на всі православні свята року. Видання мало 1048 сторінок, було друковане двома фарбами, містило 18 гравюр, заставки, кінцівки. Ініціатором видання виступив Є. Плетенецький. Над збірником працювали майже рік. Київські друкарі взяли за зразок венеціанське грецьке видання 1587 р. [27]. Переклади з давньогрецької зробили П. Беринда і Й. Борецький. З. Копистенський звірив рукопис з грецьким оригіналом, переклав та відредагував чимало статей. Передмову й післямову написали Є. Плетенецький і П. Беринда. У передмові архімандрит дякує Богові за те, що побачив завершення «бажаної і початої, обітом зобов'язаної справи», розповідає, як постала печерська друкарня в результаті купівлі верстатів стрятинської друкарні. Ця книга має виняткове значення для українського православ'я XVII ст., а відтак, і сьогоднішнього, оскільки містить служби до найважливіших свят року за грецькою християнською традицією. При доборі служб видавці використали культ місцевих святих, щоб підкреслити роль Києва в житті країни та всього православного світу. До книги включено служби князям Володимирові, Борисові та Глібові, популярним в Україні Параскеві-П'ятниці та Онуфрію, преп. Антонію і Феодосію Печерським тощо. Це було перше фундаментальне видання київської лаврської друкарні й перша в історії українського книжкового мистецтва багато ілюстрована друкована книга.

У 1620 р. вийшли друком аж три книги. Перша — «Книга о вѣрѣ єдиной, святой апостолской церкве» (308 с.), автором якої був З. Копистенський. Це була відповідь київських інтелектуалів на виклики Берестейської унії 1596 р. Того ж року вийшов «Номоканон» (140 с.) — збірник церковних правил. Передмову до видання написав П. Беринда. На полях є пояснення слів і вказівки на відповідні місця Синтагми Властаря, Номоканона псевдо-Зонари та інші джерела. Деякі місця доповнено виписками з «Греко-римського права» Левенклавія. Наприкінці тексту зазначено: «Во святой горѣ Афонстѣй писася 10 декабря». Очевидно, з Афону отримано рукопис, використаний для публікації [28, с. 133]. 14 жовтня 1620 р. у друкарні Києво-Печерської лаври побачив світ «Служебник або Літургіаріон» («Служебник = Божествъныя литургія иже в святых отец наших Іоанна Златоустаго, Василіа Великаго и Преждесвященная»), створений за взірцем стрятинського «Служебника» 1604 р. Передмову до видання написав Є. Плетенецький [28, с. 134]. Того ж року вийшла книга «Слово на Латинов» Максима Грека (100 с.). Це була перша публікація двох полемічних трактатів Максима Грека (Михайла Триволіса), написаних близько 1519—1521 рр. і адресованих Федорові Івановичу Карпову [28, с. 132]. Переклад цих двох «Слів» українською мовою З. Копистенський опублікував як останній розділ у своїй «Книзі про віру».

У 1622 р. вийшла друком невелика брошура Касіяна Саковича під назвою «Вѣршъ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачно-

го» [18] [29]. Цей твір добре відомий в історіографії, містить мистецьки оформлені гравюри: козак з рушницею (зв. титулу), портрет Петра Сагайдачного на коні (арк. 4), взяття козаками Кафи (арк. 11 зв.), кінцівки, ініціали. Окремі вірші підписали «спудеї» (учні братської школи), які їх декламували. Серед них були діти київської шляхти, представників інтелектуальної та міської еліти Києва.

Згодом Києво-печерська друкарня підготувала до друку два видання відомого й шанованого всіма православними святого Іоанна Золотоустого. Перше видання — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій апостола Павла». З передмови до видання дізнаємося, що цей твір мріяли опублікувати князь В.-К. Острозький, після його смерті — княгиня Федора Чорторийська-Боговитинова, князь Михайло-Корибут Вишневецький, але з різних причин їм не вдалося це зробити. Коли перекладений рукопис потрапив до рук Є. Плетенецького, він доручив дидаскалу Лаврентію Зизанію-Тустановському звірити переклад з грецьким оригіналом і виправити помилки. До роботи залучили й П. Беринду. «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла» вийшли друком 2 червня 1623 р. з передмовами Є. Плетенецького та З. Копистенського (1642 с.). Видавці зробили все для того, щоб полегшити читачеві пошук необхідного матеріалу: на полях вказали головні теми бесід і паралельні місця до того, про що йде мова, а незрозумілі місця і вирази — розмовною мовою, що загалом було характерною рисою літературної діяльності Копистенського. Архімандрит і його видавці-однодумці оцінювали це видання як визначну суспільну подію [10, с. 129—134; 30, с. 18—19]. Друга книга — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на Діяння Апостольські» (534 с.) — вийшла у світ 24 березня 1624 р., незадовго до смерті архімандрита. Як і попередня, вона була гарно орнаментована, містила такі гравюри: форта, Успіння Богородиці, герб Плетенецького, герб Долматів, в окремих примірниках є герб Святополка Четвертинського, 20 ілюстрацій у тексті, заставки, кінцівки, ініціали [30, с. 18—20].

28 червня 1624 р. побачив світ «Псалтир» (456 с.) з деякими вибраними молитвами, який з благословення Є. Плетенецького підготував монах Йосип Кирилович. У книзі є гравюри: форта, успіння Богородиці, герби Плетенецького і Долматів, зображення царя Давида, заставки, ініціали. Вміщено також вірші на герби Плетенецького і Долматів. Того ж року, вже після смерті архімандрита, 25 листопада у друкарні вийшло друге видання «Номоканону» під назвою «Номоканон, сиріч законоправилник» (175 с.). Передмову до нього написав Захарія Копистенський, а післямову — Тарасій Земка.

[18] Повна назва: «Вѣршъ на жалосный погрєбъ Зацного Рыцєра Пєтра Конашєвича Сагайдачного, гєтмана Войска єго кор. млти Запорозкого зложоный прєзъ инока Касіана Саковича рєктора школъ кієвских в брацтвѣ мовленыє ѡт єго спудєѡв на погрєбѣ того ж цного рыцєра в Кієвѣ, в ндлю проводную року Божого тисяча шєстьсотъ двадцять второго».

* * *

Інтелектуальний осередок, створений архімандритом Єлисеєм Плетенецьким у Києво-Печерському монастирі в першій чверті XVII ст. — це свого роду перша генерація представників «київської вченості», більшість з яких мала галицьке походження. Його значення для розвитку освіти й освіченості в Києві було величезним: він перетворив Київ на провідний центр духовного й культурного життя регіону, забезпечив викладачами новоутворені школи — лаврську й братську. Значною заслугою діячів цього осередку були підготовка й друк 11 книг різного жанру.

Лаврські інтелектуали цього періоду реанімували стару легенду «Київ — матір руських міст», обґрунтували ідею богообраності народу України-Руси, безперервність і тяглість власного історичного буття. У фундамент цієї конструкції ліг топос «богохранимості Києва як другого Єрусалиму». В їхніх працях також містяться відповіді на виклики Берестейської унії 1596 р., що загалом сприяло консолідації православних сил. І це відбувалося в той час, коли острозький інтелектуальний осередок після смерті князя В.-К. Острозького практично занепав, а провідні діячі Львівського Успенського братства, зазнаючи утисків від місцевої влади, переїхали до Києва. Варто підкреслити, що всі ідеї та ідеологеми, які виникли в осередку лаврських інтелектуалів у зазначений період, були дуже важливими для формування української ідентичності та української нації в річпосполитський період. Таким чином, у першій чверті XVII ст. Києво-Печерський монастир — найбільша православна святиня — став новим потужним центром розвитку інтелектуального життя в регіоні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Mytsko, I.Z. Oseredky kultury pry mahnatskykh i shliakhetskykh dvorakh. Ostrozka akademiia. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 531-549 [in Ukrainian].
   [Мицько І.З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. І.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 531—549].
2. Pasichnyk, I. & Kraliuk, P. (Eds.). Ostrozka Akademiia. Istoriia ta suchasnist kulturno-osvitnoho oseredku. Ostroh, 2019 [in Ukrainian].
   [Острозька Академія. Історія та сучасність культурно-освітнього осередку / ред. І. Пасічник, П. Кралюк та ін. Острог, 2019. 720 с.].
3. Isaievych, Ya. Bratstva ta yikhni shkoly. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 549-561 [in Ukrainian].
   [Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. І.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 549—561].
4. Kyrychuk, O. Lvivske Uspenske stavropihiine bratstvo u konteksti sotsiokulturnykh protsesiv Yevropy. *Istoriia relihii v Ukraini.* 2011. 21-1: 106-118 [in Ukrainian]
   [Киричук О. Львівське Успенське ставропігійне братство у контексті соціокультурних процесів Європи. *Історія релігій в Україні.* 2011. № 21-1. С. 106—118].
5. Ulyanovskiy, V. Ostrozhskaya knizhnost v kontekste zhiznedeyatelnosti knyazya Vasiliya-Konstantina Ostrozhskogo. Paradigma otsenok. *Canadian American Slavic Studies.* 2017. 51: 289-311 [in Ukrainian]

[Ульяновский В. Острожская книжность в контексте жизнедеятельности князя Василия-Константина Острожского. Парадигма оценок. *Canadian American Slavic Studies.* 2017. Т. 51. 289—311].
6. Bondar, N. Vydannia Ostrozkoi drukarni v svitli suchasnykh doslidzhen: do 450-littia zasnuvannia drukarni y akademii. *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii.* Kyiv, 2026. 21-26 [in Ukrainian]
[Бондар Н. Видання Острозької друкарні в світлі сучасних досліджень: до 450-ліття заснування друкарні й академії. *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії.* Київ, 2026. С. 21—26].
7. Tymoshenko, L. Ruska relihiina kultura Vilna (XVI — persha tretyna XVII st.). Drohobych, 2020 [in Ukrainian]
[Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна (XVI — перша третина XVII ст.). Дрогобич, 2020. 795 с.].
8. Padalinski, U. Prawosławne ośrodki intelektualne ziem wschodnich Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku: perspektywy badawcze. *Historia. Wspólne dziedzictwo. Archiwistyka. Księga dedykowana pamięci dr hab. Anny Krochmal.* Warszawa, 2025. 169-182 [in Polish].
9. Golubev, S.T. Kievskiy mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki. Opyt istoricheskogo issledovaniya. Kyiv, 1883. T. 1 [in Russian].
[Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. Киев, 1883. Т. 1. 576 с.].
10. Titov, F. Tipografiya Kievo-Pecherskoy lavry. Istorycheskiy ocherk (1606—1616—1916). T. 1. Kyiv, 1918. 63-146 [in Russian].
[Тітов Ф. Типографія Кіево-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606—1616—1916). Т. 1. Кіев, 1918. С. 63—146].
11. Bilous, N. Yelysei Pletenetskyi: osnovni vikhy zhyttia y diialnosti (do 400-kh rokovyn smerti arkhimandryta Kyievo-Pecherskoi lavry). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2024. 5 (578): 16-39 [in Ukrainian]
[Білоус Н. Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х роковин смерті архімандрита Києво-Печерської лаври). *Український історичний журнал.* 2024. № 5 (578). С. 16—39].
12. Larin, Yu. Knyha o vere yedynoi (1619) u konteksti rannoi barokovoi polemichnoi literatury (Candidate's diss. of the philological sci). Kharkiv, 2013. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/items/5386d62a-f322-4c49-ab25-af2efaf48ae4 [in Ukrainian]
[Ларін Ю. Книга о вере єдиной (1619) у контексті ранньої барокової полемічної літератури: дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2013. 210 с. URL: https://ekhnuir.karazin.ua/items/5386d62a-f322-4c49-ab25-af2efaf48ae4 (дата звернення: 16.05.2026)].
13. Isaievych, Ya. Kyievo-Mohylianskyi kolehium. *Ukrainska kultura XVIII — pershoi polovyny XVII stolit.* T. 2. Kyiv, 2001. 564-574 [in Ukrainian]
[Ісаєвич Я. Києво-Могилянський колегіум. *Українська культура XIII — першої половини XVII століть* / ред. Я.Д. Ісаєвич. Т. 2. Київ, 2001. С. 564—574].
14. Khyzhniak Z. Mohyla Petro. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII—XVIII st.* Kyiv, 2001. 373 [in Ukrainian].
[Хижняк З. Могила Петро. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.* / упоряд. З.І. Хижняк; ред. В.С. Брюховецький. Київ, 2001. С. 373].
15. Liuta, T. Darcha Halshky Hulevychivny Kyivskomu bratstvu: istoriohrafichnyi aspekt. *Kyivska akademiia.* 2007. 4: 20-30 [in Ukrainian]
[Люта Т. Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: історіографічний аспект. *Київська академія.* 2007. Вип. 4. С. 20—30].

16. Liuta, T. Darcha Halshky Hulevychivny Kyivskomu bratstvu: dzherela, interpretatsii, aktory. *Kyivska akademiia.* 2008. 5: 6-24 [in Ukrainian]
[Люта Т. Дарча Гальшки Гулевичівни Київському братству: джерела, інтерпретації, актори. *Київська академія*. 2008. Вип. 5. С. 6—24].
17. Yaremenko, M. Pamiat pro Halshku Hulevychivnu v Kyievo-Mohylianskii akademii u XVIII st.: pryhaduvannia chy vyhaduvannia? *Kyivska akademiia.* 2009. 7: 18-43 [in Ukrainian]
[Яременко М. Пам'ять про Гальшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: пригадування чи вигадування? *Київська академія.* 2009. Вип. 7. С. 18—43].
18. Bilous, N. Kyiv naprykintsi XV — v pershii polovyni XVII st. Miska vlada i samovriaduvannia. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Білоус Н. Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. 360 с.].
19. Khyzhniak, Z. & Mankivskyi, V. Istoriia Kyievo-Mohylianskoi akademii. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]
[Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, 2003. 181 с.].
20. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. VII. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. 628 с.].
21. Bilous, N. Testamenty kyian seredyny XVI — pershoi polovyny XVII st. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. Київ, 2011. 200 с.].
22. Bondar, N. Striatynska drukarnia Balabaniv: redaktsiina robota z tekstamy za prymirnykom Sluzhebnyka 1604 r. za prymirnykom NBUV. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. 2019. 21: 411-412 [in Ukrainian].
[Бондар Н. Стрятинська друкарня Балабанів: редакційна робота з текстами за примірником Служебника 1604 р. за примірником НБУВ. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* 2019. Вип. XXI. С. 411—412].
23. Bondar, N. Filihrani rannikh vydan Kyievo-Pecherskoi drukarni i produktsiia Radomyshlskoi papirni. *Zapysky NTSh.* 2018. CCLXXI: 358—365 [in Ukrainian].
[Бондар Н. Філіграні ранніх видань Києво-Печерської друкарні і продукція Радомишльської папірні. *Записки НТШ.* 2018. Т. CCLXXI. С. 358—365].
24. Isaievych, Ya.D. Pershodrukar Ivan Fedorov i vynyknennia drukarstva na Ukraini. Lviv, 1983 [in Ukrainian]
[Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983. 155 с.].
25. Krainia, O. "Vizerunok tsnot..." yak istorychne dzherelo do biohrafii arkhymandryta Yelyseia Pletenetskoho. *Lavrskyi almanakh. Zbirnyk naukovykh prats.* 2002. 7: 260-267 [in Ukrainian].
[Крайня О. «Візерунок цнот...» як історичне джерело до біографії архимандрита Єлисея Плетенецького. *Лаврський альманах. Збірник наукових праць.* Вип. 7. Київ, 2002. С. 260—267].
26. Golubev, S.T. Panegirik kievo-pecherskomu arkhimandritu Eliseyu (Pletenetskomu) 1618 g. *Trudy KDA*. 1910. 6: 296-350 [in Russian].
[Голубев С.Т. Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею (Плетенецкому) 1618 г. *Труды КДА.* 1910. № 6. С. 296—350].
27. Isichenko, I. Istoriia ukrainskoi literatury. Epokha baroko (XVII—XVIII st.). Lviv, 2011 [in Ukrainian].

[Ісіченко І. Історія української літератури. Епоха бароко (XVII—XVIII ст.) Львів, 2011. 568 с.].

28. Zapasko, Ya.P. & Isaievych, Ya.D. Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini: 1574—1800. Kn. 1: 1574—1700. Lviv, 1981 [in Ukrainian].
[Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: 1574—1800. Кн. 1: 1574—1700. Львів, 1981. 136 с.].
29. Kasiian Sakovych. Virshi na zhalisnyi pohreb shliakhetnoho rytsaria Petra Konashevycha-Sahaidachnoho, hetmana Viiska yoho korolivskoi mylosti Zaporozkoho... *Izbornyk*. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus47.htm [in Ukrainian].
[Касіян Сакович. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Війська його королівської милості Запорозького... *Ізборник*. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus47.html (дата звернення: 24.04.2026)].
30. Astafyev, O. Relihiino-prosvitnytska diialnist Yelyseia Pletenetskoho v umovakh pravoslavno-katolytskoho protystoiannia XVI—XVII stolit. *Kyivski polonistychni studii.* 2016. T. XXVII: 10-21 [in Ukrainian].
[Астаф'єв О. Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI—XVII століть. *Київські полоністичні студії.* 2016. Т. XXVII. С. 10—21].

Надійшла / Received 05.07.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Nataliia BILOUS
Doctor of Historical Sciences degree (Dr. hab.), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine in the Middle Ages and Early Modern Period,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
National Preserve "Kyiv-Pechersk lavra" (Kyiv, Ukraine)
bilousnat@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6036-3204

INTELLECTUAL LIFE IN KYIV IN THE FIRST QUARTER OF THE 17th CENTURY

The purpose to highlight the significant role played by the Kyiv-Pechersk Lavra in the development of the Enlightenment in the Ukrainian lands during the first quarter of the 17th century, in particular the creation of a powerful intellectual centre within its walls, the establishment of a printing press, and the organisation of new schools. Various **research methods** were utilized in line with the "New Social History" approach, as well as systematic, comparative-historical, problem-chronological, microhistorical, and everyday history methodologies. **The scientific novelty** lies in the presentation of little-known facts from the history of intellectual life in Kyiv during the period in question, in particular, Yelisey Pletenetsky's organisation of an educational centre at the Pechersk Monastery and its members; attention is focused on the establishment of the first Lavra school during the Domogilyan period and the involvement of Lavra intellectuals in the organisation of the Brotherhood School, the development of printing in Kyiv and the publication of the first books. New archival discoveries have been drawn upon, which correct and supplement existing information on the

development of education in the region; in particular, they cast doubt on the role played by Halshka Hulevychivna in the founding of the Kyiv Brotherhood School. **Key Results:** Following the death of the Kyiv voivode, Prince V.-K. Ostrogski, and the decline of the Ostrog Academy, Kyiv became the main centre for the development of intellectual life in the region. Founded in the first quarter of the 17th century by Archimandrite Elisey Pletenetsky at the Pechersk Monastery, this intellectual centre represented, in a sense, the first generation of "Kyiv scientists, most of whom were of Galician origin." His contribution to the development of education and literacy was immense: he provided teachers for newly established schools, launched and developed the printing industry, and transformed Kyiv into a leading centre of spiritual and cultural life in the region, as well as a centre for the formation of Ukrainian identity.

Keywords: *intellectual life, enlightenment, schools, book printing, Kyiv Brotherhood, Kyiv-Pechersk Lavra, Archimandrite Elisey Pletenetsky, 17th century.*